
Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců*

LUKÁŠ DIRGA, JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Prison as a Place of Ambiguous Power Relations: The Perspectives of Czech Prison Guards

Abstract: The analysis of various forms of punishment has traditionally been a prominent subject of sociological study. However, most research on the prison system and its impact on individuals has focused on various aspects of inmates' lives. This article focuses on other important subjects in the prison system, ones whose perspective has been largely ignored – prison guards. The first part of this article introduces prison as a medium through which to analyse modern mechanisms of power and the changing conceptualisation of risks. The second part of the article examines the subjective views of prison guards. The authors conducted 17 in-depth interviews with prison guards working in Czech C-type prisons in order to understand how the prison guards themselves conceptualise their role in the prison system and how they construct the meaning of prison and punishment. The aim of the article is to analyse how the position of various participants in the prison system is negotiated and how the ideas of 'control' and 'power' are established. The authors find that prison guards experience a sense of blurred boundaries between those who are guarded and those who guard. They see themselves as having no control over the prison environment and highlight the control the prisoners have over them through institutional regulations.

Keywords: power, prison, prison guards, punishment, total institution

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2014, Vol. 50, No. 1: 83–105

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>

* Tato studie vznikla za finanční podpory Západočeské univerzity v Plzni v rámci projektu „Kvalitativní výzkum v prostředí totální instituce – perspektiva vězeňských dozorců“ (grant č. SGS-2012-057).

** Lukáš Dirga je autorem návrhu výzkumu, ze kterého tento text čerpá. V rámci něj byl odpovědný za sběr dat a jejich prvotní analýzu, která se stala podkladem pro tuto studii. Jaroslava Hasmanová Marhánková je autorkou struktury a argumentační linie tohoto textu. Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Lukáš Dirga, Jaroslava Hasmanová Marhánková, katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, e-mail: dirgalukas@gmail.com, jmarhan@kss.zcu.cz.

Úvod

Oblast vězeňství a formy trestání ve společnosti představují historicky jedny z výrazných pilířů sociologického uvažování. Úvahy nad významem a proměnami institucí vězeňství se staly zdrojem teoretických diskuzí o mechanismech moderních režimů moci [Foucault 2000; Garland 2001; Wacquant 2009a, 2009b], stejně jako o fungování totálních institucí [Goffman 1961], adaptaci jednotlivců na jejich prostředí [Jones, Schmid 2000] či vlivu totální instituce na chování lidí [Zimbardo 2005]. Prostředí vězení zároveň představovalo bohatý terén pro etnografické zkoumání. Klasické studie Sykese [1966] či Clemmera [1958] využívaly možností kvalitativních metod výzkumu k nahlédnutí do světa vězňů a fungování uzavřeného systému totální instituce. V současné době se bohužel tématu vězeňství z perspektivy samotných aktérů, kteří jsou jeho součástí, nedostává (nejen) v české sociologii žádné významnější pozornosti (jednu z výjimek tvoří v českém prostředí studie Nedbálkové [2006]). Wacquant [2002: 385] v této souvislosti vyzývá etnografy a etnografky, aby svou pozornost znovu upřeli na instituci vězeňství, jež se z jejich zorného úhlu pohledu dostává paradoxně právě v momentě, kdy se její význam, i s ohledem na stále rostoucí míru využívání trestu odnětí svobody, zvyšuje.¹

Převážná většina odborných výzkumů na téma vězeňství a jeho vlivu na jedince, kteří ho zakouší, se zaměřovala na odsouzené osoby, které si ve věznicích odpykávají svůj výkon trestu. Tyto studie se zaměřovaly především na dopady pobytu ve vězení na vlastní sebekoncepci jednotlivce a každodenní život v této instituci [srov. např. Schmid, Jones 1991; Jones, Schmid 2000], menší pozornost se pak obrací na jejich začleňování do života mimo vězení [Petersilia 2003]. Aktuálně nacházíme především studie věnující se otázkám intimních vztahů uvnitř vězení a genderovým aspektům systému vězeňství [například Carlen, Woral 2004; Nedbálková 2006]. Jak ale upozorňuje Goffman [1961] ve své dnes již klasické studii, totální instituce dopadá zásadní měrou na všechny aktéry, kteří do ní vstupují. Ti všichni, bez ohledu na jejich rozdílné mocenské postavení, jsou vystaveni jejím specifickým mechanismům a nuceni uzpůsobovat své jednání, každodennost i sebereprezentaci její struktuře.

Absence studií, jež by zaměřovaly svou pozornost na další aktéry, kteří prostředí totální instituce formují a zároveň jsou jím ovlivňováni, v nás vzbudila zájem o vězeňské dozorce.² Vězeňské organizace pro nás představují pře-

¹ Rostoucí využívání nepodmíněných trestů můžeme vidět i na statistikách českého soudního systému. Například data Českého statistického úřadu ukazují, že od roku 2008 dochází ke kontinuálnímu poklesu odsouzených osob. Zároveň se ale procentuálně zvyšuje podíl těch, kteří jsou odsouzeni k nepodmíněným trestům. Například v roce 2008 bylo odsouzeno 75 761 osob, z čehož zhruba 13,5 % k nepodmíněným trestům. V roce 2011 bylo k nepodmíněným trestům odsouzeno 16,7 % ze 70 160 odsouzených (výpočet autorů) [ČSÚ 2012].

² Zákon České národní rady č. 555/1992 Sb., o vězeňské a justiční stráži České republiky s počátkem účinnosti od 1. 1. 1993 ustavil Vězeňskou službu jako nový ozbrojený bezpeč-

devším prostředí, kde lze v mikrokosmu totální instituce nahlížet širší procesy společenského dohledu a mechanismů kontroly. Text se zaměřuje nejprve na představení vězení jako nástroje pro studium fungování moderních režimů moci a měnících se konceptualizací rizik. První část diskutuje proměny v chápání role vězení a jeho pozice v rámci společenské kontroly. Představuje vězení jako totální instituci, jež není pouze prostorem trestu a izolace, ale rovněž mechanismem, skrze nějž jsou posilovány dominantní ideologie a jenž je úzce propojen s existujícími politickými a ekonomickými strukturami. Studium instituce vězeňství tak zároveň umožňuje reflexi těchto ideologií a struktur a je vždy spojeno se zájmem o studium fungování a proměn moderních režimů moci a mechanismů klasifikace jednotlivců [Drake 2012]. Jak ale ve své studii vězeňství ukazuje Cressey [1961], konkrétní charakter této instituce je zároveň ustavován skrze interakce na sobě vzájemně závislých aktérů, ať se jedná o dozorce, odsouzené či byrokratický aparát. Na instituci vězeňství proto nahlížíme právě skrze interpretační rámce a výpovědi jedné skupiny těchto aktérů. Klademe si otázky po způsobech, jakými sami dozorcí konceptualizují svoji roli v systému vězeňství. Ptáme se po tom, jak chápou význam trestu a svou roli v jeho uplatňování, jak popisují a vnímají vztahy v této instituci a jakým způsobem v jejich výpovědích vystupují vězni. Naším cílem je přitom prostřednictvím odpovědí na tyto otázky nahlížet rovněž na mechanismy vyjednávání pozic jednotlivých aktérů v rámci této instituce a na způsoby, jakými jsou ustavovány konkrétní významy toho, co má být smyslem vězeňství.

Vězení jako nástroj studia technik moci

Pravděpodobně nejvlivnější analýzu moderního vězeňského systému představuje práce Michela Foucaulta [2000]. V jeho analýze vystupuje vězení především jako instituce zhmotňující principy fungování moci prostupující celou moderní společností. Moc není v jeho pojetí něčím, co by bylo vlastněno konkrétními individui (v tomto případě dozorcí, kteří na vězně dohlížejí), ale tím, co je přítomno v politice těla. Nepůsobí ani tak ve formě zákazu či povinnosti, jako skrze internalizaci dohledu – mikrofyziku moci prostupující lidským tělem. Nové principy moderního trestání se zrcadlí ve snaze nepůsobit již bezprostředně na tělo odsouzeného jako prostředku reprezentace síly, ale spíše prostřednictvím systematického a každodenního ovlivňování těla, času, prostoru a duše odsouzeného.

nostní orgán vězeňského systému České republiky, který zajišťuje výkon vazby, výkon zabezpečovací detence a výkon trestu odnětí svobody a v rozsahu stanoveném tímto zákonem ochranu pořádku a bezpečnosti při výkonu soudnictví a správě soudů a při činnosti státních zastupitelství a Ministerstva spravedlnosti. Zákon stanovuje hlavní úkoly vězeňské služby takto: střeží vazební věznice a věznice a odpovídá za dodržování zákonem stanovených podmínek výkonu vazby a výkonu trestu odnětí svobody, dále střeží, předvádí a eskortuje osoby ve výkonu vazby, ve výkonu zabezpečovací detence a ve výkonu trestu odnětí svobody.

Důsledkem pobytu ve věznici je, že se z těla odsouzeného stává tělo poslušné a manipulovatelné, které může být podřízeno a transformováno.

Všechny tyto principy disciplinace se snoubí v Benthamově architektonické figuře známé jako Panoptikon, která transformuje princip tradičního žaláře, kde byly hlavní funkce uzavřít, zbavit světla a skrýt. Panoptikon zachovává pouze první z nich a zbylé dvě převrací, protože dohled dozorce a plná viditelnost uplatňují kontrolu lépe než tma a neviditelnost. Možnost vidět však připadá pouze dozorcům, protože vězni jsou v kontaktu s ostatními omezováni. Principem tedy je, že vězni jsou viděni, ale oni sami toho, kdo je sleduje, nevidí. To vede u vězně k vtělení a automatickému fungování moci skrze vědomí, že může být každou chvíli sledován, ale on neví kdy. To způsobuje, že dohlížení je permanentní ve svém účinku, i když nemusí být soustavné ve svém vykonávání. Zde se ustavuje moc jako viditelná, ale současně neověřitelná. Dochází k radikálnímu posunu v deindividualizaci moci, kdy moc již není něčím, co by vlastnil jedinec, jak tomu bylo v tradičních fázích mučení, ale je uplatňována skrze nové principy disciplinace těl, prostorů, chování apod. [Foucault 2000: 281–283].

Foucault analyzuje Benthamovu koncepci vězení jako model nového organizování moci v moderní společnosti. Ta se od individuální osoby (jako je panovník) transformuje do anonymizovaného systému kapilár pronikajících tělem, které nepůsobí skrze vnější donucení, ale prostřednictvím internalizovaného dohledu. Anonymní dohled, který činí odsouzené ve vězení neustále viditelnými a sledovanými (i v momentě, kdy se nikdo nedívá), je pro Foucaulta ztělesněním fungování moderní moci, jež usiluje především o to, poznat jednotlivce do detailu. Toto poznání se stává základem klasifikace, která umožňuje porovnávat, rozčleňovat (a také vyčleňovat) ty, jež se vzdalují normě [Foucault 2000].

V rámci sociologického myšlení bychom pravděpodobně nenašli práci věnující se vězeňství, která by se svým dopadem vyrovnala Foucaultovým úvahám. Současné diskuze o fungování vězeňského systému však poukazují na to, že vězení sice představuje unikátní pole pro studium fungování mocenských mechanismů, diagnóza jejich působení se ale může lišit od vize, kterou předestíral Foucault. Fred Alford [2000] ve své práci poukazuje na přecenění významu Benthamovy koncepce ve Foucaultových úvahách. Panoptikon byl spíše symbolem než praxí. Vězení se podle něj ustavuje spíše jako protipól klasifikujícího, individualizujícího a dohlížejícího Panoptikonu. Instituce vězení nedisciplinuje jednotlivce v každém jeho pohybu a myšlence. Naopak, najdeme jen málo institucí, kde by byl den méně strukturovaný, kde by méně záleželo na individualitě jednotlivce. Pokud odsouzený nedělá problémy, je jedno, co dělá, co si myslí a kdo je. Vězení je podle Alforda spíše Non-optikonem stojícím na principu „hold the body“, kdy nejde o to, striktně a v každém okamžiku dohlížet na to, co se děje uvnitř věznice, ale jde pouze o to, střežit východ, aby nikdo nemohl uniknout. Klasifikace, která se pro Foucaulta stává klíčem k působení mocenských technik, je v prostředí vězení bezvýznamná. To, co se počítá, je jen totalita vězňů. Moc v rámci vězení nespočívá, podle Alforda, ve všudypřítomném dohledu,

ale v možnosti nemuset se dívat. Samotná představa, že je nutné vyvolat dojem dohledu, je podle něj znakem chybějící moci, neboť předpokládá, že je potřeba kontrolovat. Vězení tento způsob dohledu nepodněcuje ani z něj nevychází. Jediné, na čem záleží, je, aby nikdo neunikl. Vše, co je potřeba, je spočítat, zda nikdo nechybí. Toto „počítání“ ale nemá individualizační účinky ani není vyjádřením disciplinační moci, jak předpokládal Foucault [ibid.].

Vězení jako prostředek zvládnání nejistoty a rizik ve společnosti

Foucaultova představa disciplinární společnosti byla zasazena do rámce 18. a 19. století a svého vrcholu dosáhla na začátku 20. století. Studie současného vězeňského systému a jeho vztahu k mocenským režimům a dominantním ideologiím však poukazují na to, že konceptualizace rizik a vztahů kontroly v tzv. pozdní moderně se liší od organizace společnosti v období, jež popisuje Foucault. Podle Davida Garlanda [2001] jsme od sedmdesátých let svědky odklonu od systému vězeňství charakterizovaného důrazem na „převýchovu“ odsouzených spíše než na negativní odvetný útok ve formě trestu (který ve své analýze vyzdvihuje Foucault) směrem k systému, který akcentuje především uvěznění a trest jako formu odplaty. Tyto změny v systému trestního soudnictví vidí jako jeden ze symptomů proměny společnosti jako celku, která se transformuje do tzv. „kultury kontroly“ (culture of control).

V moderní době bylo soudní řízení a trestání odsouzených v rukou státu, který garantoval právo, pořádek a ochranu před násilím a zločinem. Převládala také víra ve schopnost státní justice vyhrát válku nad zločinem. Nikdo jiný tohoto úkolu dosáhnout nemohl. Kriminalita byla v tomto uspořádání pojmána jako sociální problém individuálních aktů, které provádí špatně socializovaní jedinci. Trestní a sociální politika se zaměřovala na osobní dispozice delikventů a na širší „spouštěče“ kriminálního chování. Zločin byl v tomto pojetí vnímán jako výsledek chudoby a deprivace, přičemž jediným lékem byl sociální stát a prosperita. Od 70. let 20. století se ale objevuje silná kritika tohoto modelu poukazující na rostoucí míru zločinnosti jako indikátoru, že strategie rehabilitace je pouhým ideálem, který v praxi k vytouženým výsledkům nevede. Stát již není viděn jako aktér schopný plně kontrolovat rostoucí kriminalitu, ani se sám do této pozice nesituuje. Dochází k rozvoji kultury, která je charakteristická nejistotou a neustálou přítomností rizik dávající vzniknout novému společenskému uspořádání. To se vyznačuje především úpadkem víry v možnosti rehabilitace. Vězení již není vnímáno jako místo nápravy, ale spíše jako instituce sloužící alespoň k částečné kontrole rizik. Zločin byl redramatizován a došlo ke změně společenského vnímání odsouzených jako těch, kterým se má pomoci, k těm, kterým je potřeba se bránit, protože jsou to nenapravitelní zločinci. V době, kdy se historicky velmi zvedá míra zločinnosti, je hlavním cílem trestní politiky bezpečnost občanů, zamezení šíření nebezpečí a rozpoznání, respektive zvládnání rizik. V současných společnostech vzrůstá pocit, že moderní systémy kontroly již nejsou v pozdní moderně adekvát-

ní k řešení soudobé zločinnosti. Krize „moderního trestání“ tkví ve ztrátě důvěry veřejnosti vůči kriminální justici, která je ale zároveň paradoxně druhým dechem vybízena k tomu, aby už konečně začala něco dělat [Garland 2001: 8–20].

Garlandova analýza kultury kontroly přináší obraz společnosti, kde dochází k radikální proměně vnímání schopností jednotlivých aktérů i konkrétních mechanismů vykonávání moci. Stát se v procesu přechodu k pozdní modernitě dostává do schizofrenní situace, kdy podle Garlanda na jednu stranu ztrácí důvěru svých občanů, že je schopen zajistit jim bezpečí, na stranu druhou ale spolu s touto rostoucí nejistotou dochází ke „znovuobjevení“ represivních sankcí, které posilují jeho kontrolu nad jednotlivci. Trest, jeho viditelnost a hmatatelnost nahrazují ideál nápravy [Garland 2001]. Wacquant [2010] nicméně polemizuje s Garlandem, nakolik je možné charakteristiky současného vězeňství a soudního systému vnímat jako selhání víry ve stát jako záruky dodržování práva a pořádku. Penální kontrola je podle něj naopak „motorem pro rituální opětovné potvrzení suverenity státu“ [ibid.: 208]. Ve Wacquantově [2009a] analýze se zostřuje hranice mezi rolí vězeňství v zajišťování pořádku ve společnosti a jeho funkcí v rámci politických a ekonomických struktur neoliberální společnosti. Shoduje se s Garlandem v jeho diagnóze rostoucí nejistoty, která je ale podle Wacquanta především produktem volného trhu, produkujícího nestabilitu práce a zároveň všeprostupující rétoriku individualismu, jež apeluje na jednotlivce skrze představy osobní odpovědnosti za sebe sama. Sílicí důraz na význam trestu a zvyšující se kontrola ze strany státu jsou v jeho očích především mechanismy zvládnutí této sociální nejistoty skrze kontrolu určité skupiny lidí a jejich pracovní síly [ibid.].

Wacquant [2009b] tak ve své radikální kritice analyzuje americký vězeňský systém rovněž jako mechanismus regulace trhu práce v neoliberální kapitalistické společnosti. Rostoucí počet trestů odnětí svobody má přímou souvislost s nejistotou na trhu práce. Udržuje část nekvalifikované pracovní síly mimo trh práce a díky stigmau vězení je činí v budoucnosti obtížně zaměstnatelnými. Etnická a sociální homogenita v amerických věznicích podle něj dokumentuje, že kapilární moc, o které hovořil Foucault, neprostupuje všemi těly stejně, ale působí značně selektivně [ibid.]. Wacquant [2000: 387] tak přirovnává současný americký vězeňský systém k formě ghetta, jehož cílem je „uzavření a stigmatizování části populace tak, aby byla neutralizována její materiální a/nebo symbolická hrozba pro širší společnost, z níž byla vytlačena“. Určitou podobnost s homogenitou populace odsouzených a snahou o kontrolu rizikových skupin obyvatelstva prostřednictvím uvěznění, o které hovořil Wacquant, můžeme pozorovat taktéž v českých věznicích, kde jasně převládají jedinci s nízkým vzděláním (základní či vyučení bez maturity) [Vězeňská služba ČR 2012a: 83] a z pohledu státní příslušnosti převládají občané ČR v porovnání s cizinci [ibid.: 97]. Zde je však zásadní problém, kterým je nedostatek informací o strukturaci vězeňské populace dle etnicity. Z výpovědí některých respondentů vyplynulo, že v českých věznicích je početně nejvíce zastoupena populace Romů, ale oficiální data ohledně etnicity, která by tento pohled dozorců potvrdila, nejsou dostupná.

Vězení jako mikrokosmos vztahů

Jak ukazují výše citovaní autoři, vězení představuje jedinečný prostor pro studium mocenských mechanismů. Tyto jejich úvahy se ale soustřeďují především na vězeňství jako komplexní systém pravidel, specifických postupů a byrokratické správy. Vězeňství je však rovněž mikrokosmem vztahů aktérů, kteří do něj vstupují. Jak upozorňuje řada autorů a autorek [viz např. Drake 2012: 26; Garland 2001], v době dlouhotrvající nejistoty a přetrvávajících rizik roste symbolický význam vězeňství, ilustrovaný i nárůstem počtu nepodmíněných trestů. Zůstává nicméně otázkou, zda a jak se tato nejistota a měnící se pozice vězení promítá do zkušenosti konkrétních jednotlivců, kteří se v této instituci pohybují. Věříme přitom, že pohled na mocenské vztahy uvnitř této instituce, konkrétní mechanismy uplatňování kontroly, chápání smyslu vězeňství a významu samotného trestu ze strany těch, kteří se stávají jeho praktickými vykonavateli, musí představovat nedílnou součást analýzy vězeňství jako prostředku ke studiu technik moci. Je přitom paradoxem, že právě dozorcí, kteří se stávají v rámci instituce vězeňství zhmotněním kontroly, byli při studiu vězeňského systému dlouho opomíjeni.

Klíčovým konceptem se pro náš výzkum stává konceptualizace vězení jako totální instituce. Goffman [1961] popisuje totální instituci jako místo, které odděluje jeho obyvatele od sociální interakce s okolní společností, kdy je tento totální charakter symbolizovaný různými bariérami v pohybu a interakci účastníků vepsanými ve fyzickém prostoru, např. zamčené dveře, mříže apod. Charakteristické pro totální instituce je, že jsou na jednom místě současně provázané, v normálním životě jinak oddělené, sféry sociální reality. Za prvé jsou zde všechny aspekty lidského života subsumovány do jednoho místa pod kontrolu jedné autority, za druhé jsou všechny jedincovy denní aktivity prováděny za neustálé přítomnosti ostatních členů totální instituce a konečně jsou všechny aktivity přísně kontrolovány a plánovány systémem formálních pravidel za účelem plnění cíle daného ústavu.

Prostředí totální instituce se stává uzavřeným systémem pro všechny, kdo do ní vstupují. Charakter totální instituce tak proniká i strukturou a povahou práce dozorců, jejich chováním a interakcemi s ostatními. Práce dozorců je charakteristická rutinou, kde dny plynou podobně nerozlišitelným způsobem jako v případě vězňů. Ashford a Kreiner [1999] navíc poukazují na to, že společenské stigma odsouzených se přenáší i na ty, kteří je mají hlídat. Práce vězeňského dozorce je sociálně konstruována jako tzv. „špinavá práce“, což negativně dopadá na vztah jedinců k vlastnímu povolání i na její společenskou prestiž. Lombardo [1981] navíc označuje práci dozorce za klasický příklad odcizené práce. Dozorcí v jeho výzkumu popisovali prostředí vězení jako chaotické a nudné. Kontakt s okolním světem je do značné míry omezený. Jak ve svém výzkumu ukazují Jacobs a Retsky [1975], takováto situace nahrává oddanosti organizačním cílům. Na dozorce jsou kladeny často protichůdné nároky. Humanizační apel spojený s reformami vězeňského systému ukládá dozorcům jednat s vězni jako s individualitami, zároveň ale totální instituce vyžaduje striktní dodržování pravidel

bez ohledu na jednotlivce. Jacobs a Retsky poukazují na to, že dozorcí si vytvářejí vlastní svět dozorců (*The Guard's World*), který je produktem života v této instituci a produkuje specifické interakce a vzorce vztahů.

Řada následujících výzkumů zkušeností vězeňských dozorců se zaměřila právě na vytváření těchto osobitých kultur v rámci prostředí totální instituce [srov. Arnold, Liebling, Tait 2007; Liebling 2007; Liebling, Price, Schefer 2011]. Tyto studie poukazují na to, že v prostředí věznice mohou zaměstnanci sdílet společné návody na řešení problémů, jazyk produkující vlastní klasifikační schémata v rámci organizace, rituály či mechanismy vypořádávání se s nastalými situacemi, které dávají vzniknout specifickým kulturám [detailněji viz Arnold, Liebling, Tait 2007]. Tyto kultury nemusí být nutně jednotné v rámci různých zařízení. Jejich dílčí podoby ale mohou mít zásadní vliv na klima ve věznicích i praktické dopady na jejich každodenní chod a faktické uplatňování kontroly.

Interakce mezi jednotlivými skupinami vězňů a dozorců je v rámci této totální instituce do značné míry upravována systémem normativních pravidel dané instituce. Některé studie [např. Drake 2012: 65–68; Jacobs, Retsky 1975] upozorňují na sociální distanci mezi dozorcí a vězni. Tato distance je, podle Jacobse a Retskyho [1975], nejsilněji manifestovaná především u těch dozorců, kteří v totální instituci pracují nejdéle. Čím déle dozorcí v jejich studii ve vězení pracovali, tím více ztráceli schopnost vidět vězně jako individuality a více se přikláněli k rutinizovaným pravidlům instituce. Lombardo [1981] naopak upozorňuje na relativně vysoké sympatie, které dozorcí chovali k vězňům. Ukazuje, že skutečnost, že obě skupiny jsou (i když do nepoměrně rozdílné míry) „vězni“ totální instituce, vede rovněž k jejich vzájemnému sblížení. Obě skupiny jsou součástí totální instituce, vzájemně se ovlivňují, ale zakouší její prostředí rozdílně. Jak ukazují slavné experimenty Philipa Zimbarda [2005], prostředí věznice může oslabovat lidskou humanitu, ovlivňuje identitu jeho účastníků a může vyvolat předem naprosto neočekávané chování jedinců, kteří se v takovémto prostředí ocitnou. Závěry jeho studie přitom poukazují na to, že toto prostředí je destruktivní jak pro vězně, tak i pro samotné dozorce.

Metodologie výzkumu

Data prezentovaná v této studii vycházejí z etnografického výzkumu zaměřeného na dozorce pracující v České republice. Kvalitativní výzkum v tomto ohledu nabízí efektivní metody detailního prozkoumání uzavřeného světa za vězeňskými zdmi, zejména s důrazem kladeným na perspektivy aktérů, kteří se v něm pohybují. V roce 2012 jsme provedli celkem 17 hloubkových rozhovorů s vězeňskými dozorcí-muži pracujícími ve věznicích typu C ve vězeňském systému České republiky. Věznice typu C – věznice s ostrahou – představují třetí ze čtyř typů vězení v ČR. Další typy tvoří věznice s dohledem (typ A), věznice s dozorem (typ B) a věznice se zvýšenou ostrahou (typ D). Ve věznici s ostrahou jsou

střežení pachatelé, kterým byl trest uložen za úmyslný trestný čin a zároveň nejsou splněny podmínky pro umístění do věznice s dozorem nebo se zvýšenou ostrahou, a pachatelé, kteří byli odsouzeni pro trestný čin spáchaný z nedbalosti a nebyli zařazeni do výkonu trestu odnětí svobody do věznice s dohledem nebo s dozorem.

Celkem jsme v našem výzkumu kontaktovali muže pracující ve čtyřech různých věznicích typu C z odlišných míst České republiky. Naši participanté se lišili věkem i dobou, kterou v zaměstnání dozorce strávili. Rozhovory se konaly v neformálních prostředích a výběr místa záležel vždy na respondentech. Průměrná délka rozhovorů se pohybovala kolem 90 minut. Jednalo se o hloubkové polostrukturované rozhovory, které byly vedeny za pomoci seznamu předpřipravených témat. Jednotlivé řazení otázek a témat ale bylo flexibilně uzpůsobeno konkrétní situaci rozhovoru. Rozhovory se zaměřovaly především na biografii participantů, vztah k jejich zaměstnání, jejich každodenní pracovní zkušenosti a vztahy s dalšími aktéry ve vězeňském systému. Bohužel se nám oproti původnímu plánu nepodařilo zajistit přístup do prostředí vězení, který by umožňoval získávat data i prostřednictvím pozorování.

Vězeňští dozorcí představují poměrně obtížně dosažitelnou skupinu. Možnost realizace výzkumu je navíc dále problematizována charakterem jejich zaměstnání, které je často stigmatizované a může vyžadovat zachovávaní mlčenlivosti o určitých aspektech práce. Vězení jako totální instituce pak z podstaty svého charakteru omezuje přístup zvnějšku a stává se pro potenciální výzkumníky a výzkumnice obtížněji dosažitelné [srov. Nedbálková 2006]. Při kontaktování participantů byla využita metoda sněhové koule, kdy jsou kontakty na potenciální respondenty získávány od stávajících účastníků výzkumu³ [Hendl 2005: 152]. Nezbytné pro přístup k vězeňským dozorcům bylo získat klíčového informátora, který by nám umožnil vybrané dozorce kontaktovat. Tyto informátory jsme našli v sociálních sítích prvního z autorů tohoto textu, který rovněž provedl veškeré rozhovory.⁴ Našimi prvními participanty a klíčovými informátory se stali jeho přátelé, kteří buď jako vězeňští dozorcí pracují, nebo mají na dozorce přímé vazby ve svých vlastních sociálních sítích. Úloha těchto informátorů byla pro realizaci výzkumu naprosto rozhodující, protože bez jejich pomoci bychom

³ I přes nezpochybnitelné limity dané metodou výběru participantů se domníváme, že se nám podařilo získat poměrně heterogenní soubor dotazovaných. Participanté pracovali ve čtyřech různých věznicích v různých regionech České republiky (z důvodu poměrně snadné identifikace jednotlivých věznic v ČR, a tak i možného ohrožení anonymity našich participantů jsme se rozhodli polohu ani další dílčí informace o těchto institucích neuvádět). V každé z těchto věznic jsme měli klíčového informátora, který nám poskytl kontakty pro další rozhovory. Dotazovaní dozorcí se lišili v počtu odsloužených let (nejkratší doba byla 2 roky, nejdelší 16 let) i z hlediska věku (nejmladšímu bylo 21 let, nejstaršímu 47 let).

⁴ Provádění rozhovorů bylo v kompetenci prvního z autorů textu z důvodu snazšího přístupu k této těžko dostupné skupině respondentů. Zásadní bylo, že některé z dozorců znal osobně, což usnadnilo získávání kontaktů na další vhodné participanty výzkumu.

se jen velmi obtížně dostali do blízkosti vhodných (z perspektivy zvolených kritérií) participantů.

Tímto jsme získali vhodné participanty pro realizaci naší studie, ale metodologické obtíže stále přetrvávaly. Konkrétně to byla velká nedůvěra a strach vězeňských dozorců z participace na našem výzkumu, což se promítalo i do podoby jednotlivých rozhovorů. Důležité bylo získat si u participantů dostatečnou důvěru a ujistit je, že cílem výzkumu není získávat interní informace ohrožující bezpečnost vězeňského systému. Tento pocit ohrožení, který participanté artikulovali nejen v samotném rozhovoru, ale rovněž prostřednictvím svého přístupu k výzkumu, se stal analyticky významným i pro další analýzu dat. Od všech participantů byl získán informovaný souhlas o účasti ve výzkumu. Veškerá data byla anonymizovaná. V textu na jednotlivé participanty odkazujeme prostřednictvím smyšlených pseudonymů.

Jednotlivé rozhovory byly se souhlasem participantů nahrávány a následně doslovně přepisovány. Data byla analyzována na základě principů tematické analýzy [Ezzy 2002: 86–94] za pomoci softwaru na zpracování kvalitativních dat ATLAS.ti. Následující část se věnuje nejprve tomu, jak dozorcí nahlíží na vězení a jak chápou svoji vlastní roli v této instituci. Pohled dozorců přitom nahlédneme v kontextu způsobů, jak vězeňský systém představují oficiální dokumenty týkající se oblasti vězeňství v České republice (zákony, koncepce rozvoje, Evropská vězeňská pravidla). Poté se zaměříme na způsoby, jakými se dozorcí vztahují k odsouzeným, a na specifické mechanismy, jejichž prostřednictvím jsou v rámci vězení vyjednávány jednotlivé mocenské pozice těchto aktérů.

Hlídači východů – vězení očima dozorců

Moderní ideologie vězeňství stojí především na dvou základních pilířích.⁵ První z nich představuje víra, že vyčlenění ze společnosti představuje vhodný a adekvátní trest za chování jednotlivců, kteří společenský řád narušují. Samotná existence vězení musí působit odstrašujícím dojmem na ty, kteří by se chtěli takového jednání dopouštět, a zároveň pobyt v něm musí znamenat dostatečný trest pro ty, kteří se ho přesto dopouštějí. V průběhu vývoje vězeňství se k této představě připojil druhý pilíř odkazující na koncepci vězení jako místa nápravy [Drake 2012].

Takováto koncepce vězeňství rezonuje i v oficiálních dokumentech české vězeňské služby, které představují smysl vězení spočívající v izolaci pachatelů či pachatelek trestné činnosti a zároveň v integraci odsouzených do společnosti skrze „podporu jejich úsilí o převzetí odpovědnosti za svůj život občana, dodržu-

⁵ Tyto pilíře představují pouze nejobecnější rovinu chápání smyslu instituce vězeňství. V různých teoriích se můžeme setkat s odlišnými konceptualizacemi smyslu vězeňství a trestu [detailněji například Karabec 2001].

jícího zákony“ [Vězeňská služba ČR 2005: 8]. Samotné uvěznění je přitom představováno jako: „... trest sám o sobě a režim pro odsouzené vězně, tudíž nesmí ještě zhoršovat utrpení, které je dáno samotnou podstatou uvěznění“ [Vězeňská služba ČR 2006: 32]. V oficiální ideologii českého vězeňství se tak snoubí oba dva pilíře, které identifikuje Drake [2012]. Samotné vězení zde ale není představováno jako místo, které by svým prostředím na odsouzené působit odstrašujícím dojmem. Samotný fakt zbavení osobní svobody je oním trestem. Cílem instituce vězení, tak jak ji představují oficiální dokumenty, by nemělo být tuto rovinu trestu posilovat prostřednictvím charakteru svého fungování, ale naopak působit na odsouzené skrze princip nápravy.⁶

Samotní dozorcí se k oběma těmto pilířům – izolaci a nápravě – v rozhorech vztahovali. Současnou roli a vliv vězení však popisovali v odlišných termínech. Ve všech výpovědích se vyskytuje tendence hodnotit vězeňský systém České republiky jako nefunkční, neboť nenaplní ani jeden z pilířů, které jsou v jeho ideologických základech. Rozhovory se prolínala skepse k dopadu pobytu ve vězení jako formy trestu a zároveň důraz na neschopnost vězeňského systému působit pozitivně na další život jednotlivce. Podle dozorců existují výjimky, kdy by účinek trestu mohl mít nápravný efekt. To se týká ale pouze případů prvotrestaných jedinců, kteří jsou odsouzeni za nedbalostní činy. Ti ale, jak ilustruje i výpověď pana Michala, představují jen zlomek trestaných:

No asi takhle, záleží, při jakém skutku se to stalo. Co ti vězni vlastně udělali. Myslím si, že pro někoho, kdo je prvotrestaný, tak to má určitě nějaký jakoby odstrašující efekt, ale někdo, kdo už je recidivista, vícekrát trestaný, tak pro něj to je jako, když jde na tři měsíce nebo na půl roku na dovolenou. Myslím si, že vězeňská náprava u těchto recidivistů, kteří jsou vícekrát trestaní, prostě neexistuje. To prostě si myslím, že tím, že dostane další trest navíc, on se nepoučí. To je prostě mentalita těchto lidí, kteří jsou zavření uvnitř už. Možná u těch prvotrestaných, kteří to nemají tak nějak v povaze, jo, a udělali třeba nedbalostní čin nebo tak, tak u nich to má určitý smysl, ta náprava, ale jinak u těch recidivistů si myslím, že ta věznice je jen přechodná část jejich života. Takže jde o to je někam uklidit a mít od nich rok dva klid a pak je stát stejně pustit ven a oni to budou dělat zase. Devadesát procent se jich vrátí zpátky. (pan Michal)

Dozorcí tedy nepopisovali vliv prostředí vězení na jednotlivce v termínech nápravy, a dokonce ani trestu. Zdůrazňovaným aspektem se stával spíše negativní dopad ve smyslu možnosti přiučit se novým kriminálním dovednostem. Věznice v jejich popisu vystupovala jako jakási „vysoká škola“ zločinu. K této situaci

⁶ Koncepční dokumenty Vězeňské služby se dokonce explicitně vymezují proti tomu, aby prostředí věznice sloužilo jako prostředek trestu. Trestem se stává odnětí svobody samo o sobě. Jak uvádí Evropská vězeňská pravidla, ke kterým se česká vězeňská služba hlásí, v části věnované základním principům: „Život ve vězení se musí co možná nejvíce přibližovat pozitivním aspektům života na svobodě.“ [Vězeňská služba ČR 2006: 5]

přispívá také fakt, že v českých věznicích nejsou vězni zásadně separováni jeden od druhého a přichází tak do styku různé skupiny vězňů, mezi kterými dochází ke vzájemnému kontaktu a možnému ovlivňování:

Oni se tam dostanou do takového prostředí, ti mladí třeba kolem dvaceti let, mezi ty starší, co už sedí, já nevím, po páté po šesté, tak oni se akorát naučí další lumpárny. Ti mladí, to jsou prostě frajírky a ti se tam akorát naučí nové věci. (pan Hynek)

... tam je nejhorší ta věc, že se tam setkávají opravdu ještě s dalšími, kteří vlastně jim rozšiřují zase obzory v trestné činnosti. Opravdu, oni tam mají čas na to, přemýšlet úplně o jiných věcech a ještě o těch věcech, které třeba vůbec neznali, že jo. Myslím si, že by ti odsouzení měli být nějak třeba i sortovaný vlastně do nějakého svého..., co kdo udělal. Tam je mix. (pan Zbyněk)

Řada dřívějších studií v této souvislosti hovoří o jistém paradoxu filozofie vězení jako místa, kam jsou soustřeďováni lidé, již se dopustili trestné činnosti, který rezonuje i ve výpovědích českých dozorců. Silberman [1995: 173–174] poukazuje na to, že z vězení lidé odcházejí často jako potenciálně mnohem nebezpečnější jedinci, než jakými byli před vstupem do této instituce. Adaptace na vězeňské prostředí a styk s dalšími lidmi se zkušeností s trestnou činností tak funguje v podstatě jako líheň další kriminality. Welch [2005] dokonce upozorňuje na jistou ironii obsaženou ve filozofii sociální kontroly skrze vězeňství, která podle něj svým charakterem nejen že nebrání kriminalitě, ale často ze své podstaty násilí u lidí eskaluje a zvyšuje pravděpodobnost dalšího porušování sociálního řádu.

V kontextu této nedůvěry v pozitivní působení prostředí věznice tak není divu, že dozorcí vyjadřují jistou skepsi nad naplňováním jeho cílů. Věznice v jejich očích neslouží primárně k nápravě či trestu odsouzených, ale ve velké míře spíše k vyčlenění „nevhodných“ jedinců ze společnosti. Jak ve své výpovědi uvádí pan Michal „jde o to, je někam uklidit a mít od nich rok dva klid“. Odkazuje tak především k symbolické dimenzi vězení, která je v „oficiální“ ideologii vězeňství implicitně přítomná – tj. ke snaze oddělit „slušné“ občany od těch méně „slušných“ (a implicitně rovněž méně „dobrých“). Jediným závažným omezením, které odsouzení dle dozorců mají, je to, že nemohou svévolně prostory věznice opustit, jinak se to od života „venku“ příliš neliší. Odnětí svobody přitom v jejich očích není vnímáno jako trest sám o sobě, jak je prezentován oficiálními dokumenty Vězeňské služby (viz výše). Samotná ztráta svobody pro ně nekvalifikovala pobyt ve vězení nutně jako formu utrpení tak, jak k ní referují Evropská vězeňská pravidla [Vězeňská služba ČR 2006: 32].

Já ti to řeknu takhle, dřív to byl nápravný ústav, protože ti lidé se napravovali, ale dnes je to vězeňská služba, protože my jim sloužíme. Je to tak, že když by byl někdy den otevřených dveří v kriminále, tak tam hned každý bude chtít. Tak vezmi si, kdyby ti nabídl někdo, že celý den nemusíš nic dělat, když nebudeš chtít, můžeš

ležet v posteli, koukat na televizi, poslouchat rádio, protože to je tam dnes povolený na celách, můžeš tam mít rychlovarnou konvici, druhou rychlovarnou konvici si tam berou místo friťáku, budeš mít třikrát denně teplou stravu, dají ti jídlo, dají ti pití, dají ti všechno tohleto, chlast si tam udělají občas, i když my jim to bereme, ale jako udělají si ho, když se budeš chovat dobře, dostaneš se na nějakou komunitu, tam máš volný pohyb po chodbách, tam je u nás třeba patnáct cel, kde jsou po dvou po třech, jsou tam i samostatný, kde máš 24 hodin denně otevřenou koupelnu, máš tam kuchyňku svou, máš tam stolní fotbal, máš tam ping pong, jo, a máš tam volně přístupnou televizi, plus jí můžeš mít na cele, když si zaplatíš nějaký poplatek. Co to je za život? Ty se takhle nemáš. Jako oni se mají, tak se normální člověk nemá. Jako na pionýrském táboře to bylo daleko horší. (pan Luboš)

Dozorcí tak v současné době nahlízejí na instituci vězeňství jako na záchranou brzdu, která chrání společnost. Chrání ji však ve smyslu toho, že na určitý čas izoluje odsouzené jedince na území věznice a tam sčítá, aby neohrožovali bezpečnost společnosti. Dozorcí necítí možnost přispět nějakým způsobem k nápravě vězňů a změně celé této situace. Z toho důvodu ani necítí osobní zodpovědnost za rehabilitaci vězňů a v podstatě se smiřují s rolí „vrátných“, kteří stojí u východu a kontrolují příchozí a odchozí. Vnímají celou situaci tak, že na chodu instituce stejně nic změnit nemohou a pouze plní své povinnosti a organizační cíle.

Ve výpovědích dozorců a diskurzech dokumentů Vězeňské služby vedle sebe koexistují dvě koncepce vězení, odkazující k různému chápání jeho smyslu a způsobům vykonávání kontroly. Český vězeňský systém v oficiální ideologii vězeňství poměrně věrně kopíruje principy mikrofyziky moci nastíněné Foucaultovým [2000] modelem Panoptikonu. Naplňování cílů vězení je představováno skrze rétoriku eliminace rizik a individuálního působení – dvou procesů, které jsou vzájemně propojené. Dokument Koncepce rozvoje českého vězeňství do roku 2015 je nesen v silném duchu individualizace v práci s odsouzenými a humanizace podmínek vězení. Působení vězeňské služby tak má především potvrzovat „individualizaci výkonu trestu s cílem naplňování potřeb specifických skupin odsouzených“ [Vězeňská služba ČR 2005: 19], vytvářet individuálně zpracované programy zacházení [ibid.: 16] či individuálně plánovat výkon trestu, kde jsou rizika eliminována skrze diagnostiku, klasifikaci a umísťování vězněných osob na základě metody hodnocení rizik a potřeb [ibid.: 19]. Vězení v těchto diskurzech usiluje o poznání individuálních těl a jejich klasifikaci na základě rizik a potřeb, aby mohla být co nejefektivněji usměrňována v zájmu žádoucího cíle. Stává se tak místem pozorování a dohledu, kde se „delikvent stává poznávaným individuem“ [Foucault 2000: 347].

Obraz vězení, jeho smyslu a mechanismů působení moci, tak jak je konstruují dozorcí, s tímto modelem kontrastuje. Vězení v jejich výpovědích vystupuje spíše jako Alfordův [2000] Non-optikon, jehož úkolem není ani tak disciplinace a klasifikace jednotlivců, jak ve své vizi zdůrazňuje Foucault [2000], ale především držení „nepohodlných“ těl na jednom místě. Cílem není skrze (sebe)dohled disciplinovat vězně, ale pouze kontrolovat východy.

Vymezování hranic mezi dozorci a odsouzenými

Vyčlenění, které se stává smyslem systému vězeňství, ale neprobíhá pouze na úrovni prostoru. Vězni jsou symbolicky vyčleňováni i z kategorie občana a stávají se zástupci „těch“ druhých, kteří jsou z představy lidství v mnohém vyloučeni. Není jisté překvapivé, že většina dozorců nahlíží na odsouzené zásadně negativně. Dozorci si jsou vědomi, za jaký trestný čin byl daný vězeň odsouzen a zda se již poněkoličkáte do vězení vrací. Právě tyto opakovaně trestané recidivisté jsou těmi, které označují dozorcí jako spodinu společnosti, jež do věznic patří a s níž není potřeba mít jakýkoliv soucit.

Můj názor je, že je tam čistě jenom odpad společnosti. Z šedesáti nebo sedmdesáti procent tam určitě je. (pan Čestmír)

Deborah Drake [2012] ve své analýze vězeňství hovoří o tom, že právě tato demonizace zločinu je jednou z příčin rozšiřujícího se využívání uvěznění jako reakce na kriminalitu. Zločin je podle Drake stále častěji chápán v termínech zla a uvěznění pak v termínech odplaty. Vyčlenění těch, kteří se zločinu dopouštějí, ze sféry lidství/společnosti, vede k tomu, že si přestáváme klást otázky po tom, co jednotlivce vede k tomu, že se takového jednání dopouštějí. Tito lidé se stávají „těmi druhými“ ze své vlastní podstaty. Není potřeba a ani nemá smysl na ně působit. Rovněž nemá význam s nimi ani soucítit, což dozorcům umožňuje zachování emocionální distance v prostředí, jehož cílem je, aby v něm lidé trpěli. Soucit je vyhrazen pouze pro ty, s nimiž je možná identifikace – tj. například pro prvotrestané, kteří jsou odsouzeni za nedbalostní čin:

Z devadesáti procent to jsou lidé, kteří tam patří, jo. Bouračka a takové věci, to pochopím, jo, ale to je fakt jen tak těch deset procent. (pan Boris)

Vězni ve výpovědích dozorců vystupovali jako nebezpeční nejen s ohledem na možnost fyzického násilí, ale především v kontextu manipulace, kterou vnímali jako základní rys vztahů, které s nimi odsouzení navazují. Odsouzení byli popisováni jako jedinci, kteří dobře znají pravidla věznice a dokážou v nich nalézt skulinky, jak systém využít ve svůj prospěch. Vězni podle nich často hrají různé hry tak, aby si získali dozorce na svou stranu a mohli jej následně využít. S tímto tlakem se musí dozorce umět vypořádat. Musí dokázat čelit různým urážkám, provokacím a snahám odsouzených vyvést daného jedince z míry. Za každé situace je povinen chovat se dle předepsaných pravidel. Neustálá obava z obvinění z překročení pravomocí se v jejich očích nicméně stává součástí jejich zaměstnání.

Člověk, který dělá s těmi lidmi, co tam jsou zavření, kteří jsou s IQ úplně někde jinde, tak aniž bys chtěl, tak tě ovlivňují. ... ty jako přijdeš do styku třeba s 300 lidmi na hraně společnosti, kteří celé dny nedělají nic jiného, než že vymýšlejí nějaké věci, jak obejít to, co po nich chce tento stát nebo tento systém. Jak nad tím nějak vyzrát. No

a současně taky bojuješ s tím, že tě každou chvíli může někdo obvinít z toho, že jsi zneužil pravomoc, že jsi udělal něco špatně, vedoucí na tebe tlačí, abys znal všechny předpisy, všechny zákony, všechny svoje nadřazený. (pan Josef)

Zásadou je, že se dozorcí vězňům nikdy nesmí svěřovat s osobními informacemi, nikdy nesmí odhalovat své soukromí. Dozorci nikdy nemůže vědět, na co daný odsouzený myslí, v jakém je psychickém rozpoložení a nakolik je pro dozorce nebezpečný. Velmi často se stává, že samotní vězni vyhrožují fyzickým násilím, či likvidací, takže hlavní je dávat si pozor na vlastní bezpečnost. Podle dozorců se odsouzení často snaží vytvořit iluzi přátelství, jejímž cílem je manipulace. Vytvoření přátelského vztahu s odsouzenými bylo popisováno vždy jako nebezpečné.

Je běžné, že toho ti vězni zneužívají. Oni se samozřejmě snaží si získat nějaký přátelský přístup toho dozorce a snaží se o to, ale myslím si, že to není dobré, protože čím víc si získává to přátelství, tak tím víc ten dozorce ztrácí takový ten profesionální přístup, ostražitost až nakonec může třeba v tom nejhorším případě podlehnout té iluzi toho přátelství, i když z té strany těch vězňů je to samozřejmě kalkul, hra a oni tomu mohou podlehnout, a potom takové to „hele přines mi tohle, přines mi támhle to“, a pak to dopadá špatně, pácháním trestných činností. (pan Karel)

Já si držím odstup. Nejde to, mít k nim přátelský přístup. Jako zneužijí všeho. Ber si, že ti lidé jsou tam a 24 hodin denně přemýšlí, jak tě ochijou a tohleto. Uděláš pro ně jednu věc a za chvíli jsi jejich poskok. Z mého pohledu přátelský přístup ne, já bych to v životě neudělal. (pan Luboš)

Všudypřítomná sdílená obezřetnost a nedůvěra vůči odsouzeným a společně sdílený imperativ nikdy se jim nesvěřovat a nenavazovat s nimi žádné přátelské vazby není něco, co by bylo formální součástí pokynů předávaných zaměstnancům vězení. Přesto se vědomí těchto pravidel a podobná konceptualizace charakteru odsouzených stává součástí sdíleného vědění dozorců a jejich osobité kultury [Liebling 2007; Jacob, Retsky 1975]. Pocit sdílené hrozby a silná distinkce my vs. oni jsou jedny z důležitých mechanismů vyrovnávání se se statusem vlastního zaměstnání jako „špinavé práce“ [Ashford, Kreiner 1999]. Odsouzení v popisech dozorců vystupovali v ostrém kontrastu s apelem na humanizaci a individualizaci vězeňství jako homogenní skupina sdílející podobné charakterové rysy. Byli to manipulující jedinci, kteří jsou si dobře vědomi slabin systému a jejichž jediným cílem je využít je proti dozorcům. Nahlížet na odsouzené jako na jednotlivce, snažit se je poznat či s nimi navazovat jakékoliv vztahy bylo popisováno jako rizikové. Toto riziko nevyplývalo ani tak ze systému samotného vězeňství, ale z pocíťované povahy vězňů, kteří vystupovali jako „nepřátelé“, jejichž zbraněmi se v prostředí vězení stává především manipulace, psychické vydírání a znalost předpisů. Každodenní pracovní život ve vězení se stával především bojem o moc a kontrolu, kde, jak ukážeme později, se dozorcí cítili jako poražení.

Hlídaní hlídači

Dozorci ve vězeňském systému mají ideálně zastupovat autoritu, která reprezentuje a svým působením podněcuje preferovaný sociální řád. Jak v souvislosti se zacházením s vězněnými osobami uvádí Vězeňská služba ČR [2012b]: „Zacházení s odsouzenými vychází z principů restorativní justice, jejímž cílem je dosáhnout toho, aby si pachatel uvědomil odpovědnost za své činy, snažil se o napravení jejich důsledků a po vykonání trestu se začlenil do společnosti jako řádný občan respektující právní normy.“ Smyslem práce dozorců by tak mělo být prakticky i symbolicky zastupovat společenské uspořádání, ke kterému by se odsouzení měli (naučit) vztahovat. Sami dozorcí byli ale ve svém popisu vlastního zaměstnání vzdáleni této idealistické představě. Svou pozici vůči odsouzeným popisovali jako nevýhodnou. Nestávali se vykonavateli trestu, ani prostředníky k nápravě, ale slovy pana Romana „sloužícími“, kteří pouze zajišťují nezbytný servis organizace:

Já bych řekl, že v dnešní době slouží (*dozorci* – pozn. aut.) těm odsouzeným, jo, že tam je, když to řeknu hodně česky, za blbečka, protože za jedno jich je tam málo a za druhý oni někteří si z policajta (*výraz pro dozorce* – pozn. aut.) nic nedělají, ty ho berou prostě jenom, že tam je, a zneužívají ho v mých očích ve smyslu tak, jako že oni ví, že jsou nějaké mantinely, a je to o tom, že on ví, že když ten mantinel překročí tak nějak, jo, nebo někdo na té chodbě a on to má na starost, tak nebude mít televizi třeba a tak dále, takže oni ho berou tak, jakože je tam prostě, no. Nemají z něj respekt. Ta doba už je dávno pryč. (pan Roman)

Podobně jako v případě pana Romana, i ostatní participanté zdůrazňovali význam mizejících hierarchií. Dozorci pociťovali ztrátu autority uvnitř systému vězeňství i ve vztahu k veřejnosti, která přenáší stigma odsouzených i na ně samotné. Zmiňovali přitom především negativní mediální obrazy vězeňství, které přispívají k tomu, že si lidé myslí, že jsou „namachrovaní frajirci, kteří prostě tam ty vězně bijí“ (pan Michal). Participanté tak přiznávali, že o svém zaměstnání nemluví a spíše tají, že pracují jako vězeňští dozorcí. Stigma a nedocenenost tohoto povolání silnou měrou přispívají k distanci dozorců od svého zaměstnání a zároveň podkopávají jejich postavení reprezentantů sociálního řádu, ke kterému by se měli vězni vztahovat.

Participanté při popisu ideální role dozorce zdůrazňovali dva klíčové aspekty vězeňského systému – trest a nápravu. Ambivalentnost hierarchií a distance, kterou zažívali ve vztahu ke svému zaměstnání, byla do značné míry produktem právě mizejících zdrojů, které by jim v jejich očích napomohly tyto role naplnit. Možnost nápravy viděli jako uskutečnitelnou pouze za přítomnosti buď motivujících stimulů, o které se ale vězeňský systém připravil spolu s rostoucím důrazem na práva odsouzených, jejichž život ve vězení podle dozorců v mnoha ohledech prakticky kopíruje jejich životy mimo jeho zdi, či prostřednictvím trestu. Ten je ale podle nich možné v prostorách věznice uplatňovat jen minimálně. Vypsání

formuláře o kázeňském přestupku představuje v podstatě jediný možný trest za nevhodné chování. Jak však uvádí například pak Luboš, tento způsob trestání je naprosto neefektivní:

Jediné, co jsou naše páky na ně, je, že jim tam můžeš dát kázeňský trest nějaký nebo napsat kázeňské vyjádření k tomu, aby ten vězeň byl nějak kázeňsky řešen. Dnes, aby měli nadřízení klid, tak se všechno řeší zase, aby na to nesáhl ombudsman, tak se to řeší domluvou, ale když oni ti něco řeknou a ty jim na to napíšeš ten „kázeňák“ (kázeňské vyjádření – pozn. aut.), tak on ti řekne: „tak si ho tam napiš, já už jich mám pět“. Není to pro ně trest. Tam prostě oni tě pošlou někam a je to prostě o ničem, tam nemáš páky na to, abys je potrestal. Dřív se něčeho báli, třeba to nebylo tak humaní, ale zase ti lidé tam nejsou za odměnu, jsou tam za trest. (pan Luboš)

Podobně jako v případě výpovědi pana Luboše, i ostatní participanti zdůrazňovali nabourání dichotomie odměna–trest. Rozmazání těchto hranic je podle nich především produktem současného diskursu lidských práv a humanizace, který ze své podstaty problematizuje roli vězení jako instituce, v níž je pobyt trestem (a má tudíž mít i patřičný odstrašující efekt). Snaha o rehabilitaci odsouzených skrze humanizaci se podle nich obrací ve svém účinku, jak ilustrují i následné úryvky z rozhovorů:

Demokracie se otáčí špatným směrem. Chráníme lidi, které chránit nemáme. Nebo demokracie chrání lidi, co nemusí chránit. Nechrání prostý lid, ale lidi, co něco dělají. (pan Štěpán)

Já osobně bych ho změnil, a to tím stylem, že věznice by měla být věznice, a ne tábor. Prostě... s lidskými právy přišla nějaká práva pro ty vězně, že prostě něco je dobré pro ně, ale většina věcí je vyložene, že jim to jen ulehčuje ten výkon trestu. To je vyložene tábor. (pan Michal)

V kontextu nejasné hierarchie mezi odměnou a trestem se v očích dozorců stává nejasná i jejich vlastní pozice. Vězení tak v jejich výpovědích vystupuje jako instituce plná paradoxů. Na jedné straně se jedná o silně byrokratický systém, kde je každý krok řízen řadou předpisů, na straně druhé se ta nejzákladnější pravidla hry stávají stále méně a méně jasnými. Hranice mezi trestem a odměnou se v očích dozorců rozpouští podobně jako druhý základní rámec vězeňství – rozdíl mezi tím, kdo je hlídán a kdo je hlídačem. Povzdech nad „dobou, která je dávno pryč“, jak o ní hovořil v jednom z předešlých úryvků pan Roman, je rovněž povzdechem nad dobou jasných pozic a vymezených hierarchií. Dozorci sami sebe vnímají jako ty, jež v boji o kontrolu nad prostředím vězení prohrávají. Vězni podle nich mohou vše, ale dozorce nesmí v podstatě nic. Důsledná ochrana práv odsouzených vede k tomu, že dozorcí neustále pociťují riziko, že si na ně mohou odsouzení stěžovat, a tak ohrožovat jejich zaměstnání. Pravidla se

přítom stávají důležitou „zbraní“ ve hře o dominanci mezi odsouzenými a dozorcí:

Dnes, když tě vězeň napadne a ty vlastně se budeš bránit jenom čistě, tak vlastně ty napíšeš dvacet papírů jenom proto, aby jsi si nějak obhájil to, že to bylo v pořádku, ale jemu se nic nestane, protože on je deprimovaný tím prostředím. Je to tak, že co se vyložené stalo, tak, což je úplně hraniční a je to dnes o té společnosti tam. Tak vězeň kolegovi řekl: „(následuje řada vulgárních urážek – pozn. aut.),“ budu přímo citovat a kolega říká: „takhle mi ty říkat nebudeš“. Stěžoval si vězeň, na to kolega psal potvrzení. Vězeňovi se nic nestalo, protože je deprimovaný, psychicky týraný, jo, a kolega dostal dvacet pět procent z platu dolu na dva měsíce, protože mu nemá tykat v rámci kodexu. Oni můžou k nám všechno a my k nim nic. Myslím si, že to jako není správné, jo. Tady pro ně tresty nejsou. To, že navrhněš nějakou kázeňskou důtku a oni mu řeknou: „ty ty ty, to už neříkej!“ Tak jako co to je za trest? On to příště udělá zase a má jich pět, zase se sejdou a zase je to to samé. (pan Luboš)

Dozorci navíc zdůrazňovali svou osamělou pozici v symbolickém a praktickém boji o kontrolu ve věznicích. Ve vztahu k veřejnosti pocítovali odsuzování svého povolání, které nese status „špinavé práce“, přenášející stigma uvězněných i na ně samotné [Ashford, Kreiner 1999]. Vedení věznice pak v jejich výpovědích vystupovalo jako odtržené od reality vězení a hájící spíše zájmy odsouzených tím, že lpí na dodržování (především evropských) směrnic, které jsou z perspektivy dozorců napsané velmi vágně a neurčitě. To v prostředí vězení dále posiluje nejistotu pramenící z neustálé obavy, že jejich jednání může být s ohledem na mnohoznačnost směrnic vždy potenciálně interpretováno jako překročení pravomocí.

Svět vězení, který dotazovaní dozorcí popisovali, připomínal více jak dvacet let starý Lombardův popis povolání dozorce jako zaměstnání naplněného na jedné straně ubíjející nudou a na straně druhé neustálou nejistotou, strachem a napětím [Lombardo 1981]. V souladu s kulturou kontroly zde vězení vystupovalo jako místo, kde se samotný pocit kontroly ztrácí, ale apel na zvládání a identifikování nových rizik je zároveň zesilován,⁷ aniž by samotní aktéři disponovali prostředky, jak je zvládat [Garland 2001]. Samotní dozorcí se odcizují svému povolání, jeho smyslu i deklarovaným funkcím. Ti, kteří se mají stávat symbolem a faktickými vykonavateli kontroly, paradoxně samy nejvíce deklarují její nedostatky. Frustraci a nejistotu, kterou participanti v rozhovorech v souvislosti s prohlubu-

⁷ Rétorika neustálé přítomnosti nebezpečí a rizik a nutnosti jejich odhalování se stává klíčovou součástí i oficiálních dokumentů české vězeňské služby. Koncepce rozvoje českého vězeňství do roku 2015 například jako jedno ze svých východisek uvádí, že „pod tlakem zvyšujících se bezpečnostních rizik bude zvyšován akcent na bezpečnost pro všechny. Pro společnost, pro personál i pro vězně.“ [Vězeňská služba ČR 2005: 7] Schopnost „diagnostikovat“ tato rizika se stává klíčovou kompetencí dozorců.

jícím se důrazem na humanizaci vězeňského prostředí zdůrazňovali, je potřeba vnímat i v kontextu způsobů, jakým se vztahovali k odsouzeným. Ti, jak jsme se pokoušeli demonstrovat výše, vystupovali v popisech dozorců převážně jako symbolicky vyloučení z představy o normální společnosti (a tak i koncepce plnohodnotného občana). Uplatňovat na ně v této souvislosti rétoriku aplikovanou v běžné společnosti se v jejich očích stávalo kontraproduktivní a ve svém důsledku obracející se proti dozorcům:

Vedení těm dozorcům rozhodně neulehčuje práci. Je to další stupeň z toho generálního ředitelství. Jsou lidi, kteří prostě chtějí, abys všechno splnil podle předpisů, ale nepřemýšlí o tom, že se dělá s takovými lidmi, s jakými se dělá. Něco jiného je, když budu hlídat padesát normálních lidí, kterým stačí říct věc jednou, a něco jiného je, když budu hlídat padesát idiotů, kteří nerozumí ničemu, kteří nejsou schopní zatlouct hřebík, natož se podepsat, ale o tom nikdo nepřemýšlí. Je to všechno hrozně obecně napsané a všechno je to jenom na to, aby se ochraňovala lidská důstojnost. Tak, jak jsou postavené podmínky pro vězeňskou službu v chování k odsouzeným, tak je to všechno vlastně dělané na ochranu odsouzených, aby bylo jaksi dosaženo toho, co chce vězeňská služba, ale současně, aby nebylo nikomu ublíženo. Takže chovat se slušně, požádat, pokud možno poprosit, aby to udělal, jo, to co já chci, protože zvýšení hlasu už může být zneužití pravomoci, a otázka je, jestli si bude vězeň stěžovat, nebo nebude. Žádný zákon neřeší, jakým způsobem toho máš dosáhnout, toho svého cíle, nebo takhle, je tam napsáno, že lidé jsou povinni uposlechnout tvého příkazu, ale ten člověk, který je zavřený za to, že neuposlechl, neposlušal ta pravidla společnosti, a proto je ve věznici. Vězeňská služba si myslí, že v momentě, kdy mu dáš nějaký příkaz, tak on ho splní, protože jsi mu to řekl a je to napsané v zákoně. Humanizace a lidská práva se obrací ve svém smyslu a chrání se tím odsouzení. (pan Štěpán)

Pan Štěpán ve svém popisu dále pokračoval popisem filmového dokumentu z ruského vězení, kde panují striktní kontrola a disciplinace odsouzených. Pan Štěpán toto prostředí stavěl do kontrastu s českým systémem, který vnímal jako nefunkční. Tato nefunkčnost ve výpovědích dozorců vystupovala především jako nejasná hranice v tom, kdo má nad kým moc. Dozorci v metaforách o záměně odměny za trest vyjadřovali kritiku nad absencí disciplinace odsouzených, kteří mohou strukturovat svůj čas podle vlastních představ. Naopak sami sebe popisují jako ty, na něž se disciplinační praktiky obrací stále silněji. Každá interakce ve vězení se musí řídit podle jasně stanovených pravidel, normujících i tón hlasu. Rozšíření kamerového systému zároveň podrobuje každý pohyb nejen odsouzeného, ale i dozorce permanentnímu dohledu. Současné vězení tak ve výpovědích dozorců nevystupuje jako Foucaultův [2000: 282] Panoptikon, kde jsou vězňové „chyceni v situaci působení moci, jejímiž nositeli by byli sami“, neboť si nikdy nejsou zcela jisti, ve kterém okamžiku jsou sledováni, až se faktická přítomnost dohlázele stane zbytečná, neboť odsouzení internalizují sebedohled jako součást své každodennosti. Není to ani Alfordův [2000] Non-opticon, kde se dozorci stá-

vají především ochránci východu z vězení. Vězení ve výpovědích těchto dozorců vystupovalo spíše jako nová verze Panoptikonu, kde je hranice mezi tím, kdo je hlídán a kdo hlídá, rozmazaná. Jak poznamenal pan Michal:

Třeba ty kamery jsou všude a oni (*vedení věznice* – pozn. aut.) to svádí na to, že je to pro tvoji bezpečnost, ale vlastně, když to vezmeš, tak to není pro tvoji bezpečnost, ale je to pro to, aby tě někdo furt sledoval, co děláš. Ty jsi furt na očích. (pan Michal)

Dozorci sami pociťovali neustálý dohled nad svým jednáním, který je v jejich očích z pozice těch, kteří hlídají zajištění řádu, stavěl do pozice těch, jež jsou sami kontrolováni a hlídáni.

Závěr

Bez ohledu na interpretaci konkrétních mechanismů fungování vězeňství, můžeme napříč sociologickými studiemi věnujícími se tomuto tématu naléznout vzácnou shodu v tom, že tato instituce představuje „mnohotvárnou sílu, která je neobyčejně plodná a jež si zaslouží čestné místo při studiu moderní moci“ [Wacquant 2010: 204]. Tento text ukazuje vězení jako tvárnou instituci zrcadlící proměny společnosti nejen na úrovni vnímání trestu, ale rovněž v rámci organizace státní moci, chápání občanských práv či vyrovnávání se sociálními riziky.

Na instituci vězení jsme nahlíželi skrze zkušenosti dozorců, kteří jsou ve výzkumech vězeňství spíše opomíjeni. Charakter totální instituce dopadá na jakéhokoli aktéra či aktérku, jež do ní vstupují. V tomto ohledu se i samotní dozorci stávají, jakkoliv dočasně a v nesouměřitelné míře, vězni jejích podmínek. Jak ukazují jejich výpovědi, i oni pociťují stigma, jež se s touto institucí pojí. Je samozřejmě potřeba si uvědomit, že prezentovaná data reflektují pohled a zkušenost pouze jedné specifické skupiny účastníků světa totální instituce, která je ovlivněna svými vlastními zkušenostmi, zázemím a životní situací. Je pravděpodobné, že by perspektiva odsouzených nebo naopak vedení věznice byla výrazně odlišná. Naším cílem nicméně nebylo přinést jakousi „pravdu“ o fungování vězení, ale nahlédnout, jakým způsobem konceptualizují tuto instituci dozorci, kteří jsou důležitými účastníky formujícími klima vězení a jeho každodenní praktický chod. Zároveň se ale, podobně jako odsouzení, musí podřizovat pravidlům, která jsou mimo jejich kontrolu. V systému vězeňství zastávají v mnohém unikátní pozici těch, kteří jsou praktickými vykonavateli dohledu, zároveň ale, jak ukazuje náš text, se sami v prostředí věznice cítí nejvíce bezmocnými. Domníváme se přitom, že analýza jejich specifické pozice v rámci vězeňství nese potenciál vypovídat i o širších proměnách organizace moci a kontroly ve společnosti.

Analýza výpovědí dozorců poukazuje na jejich silnou distanci od instituce vězení, kterou vnímají jako neschopnou naplnit své cíle. Dozorci vyjadřovali silnou nedůvěru nejen vůči účinnosti vězení, ale rovněž ve vztahu k vlastní roli

někoho, kdo by měl vykonávat (alespoň částečnou) kontrolu nad jeho fungováním. Ztotožňovali se sice s funkcí vězení jako prostředku, který izoluje na určitou dobu odsouzené (tudíž dle oficiální ideologie „společnosti nebezpečné“ jedince) ven ze společnosti, což pro ně ale samo o sobě není dostačující.

Tento cíl by měl být následován druhým hlavním rysem vězeňské ideologie, rehabilitací. V tomto bodě dozorcí jasně deklarují, že z jejich perspektivy pobyt za mřížemi k nápravě odsouzených nevede. Rozdíl v oficiální ideologii a pohledu dozorců je v konceptualizaci a smyslu trestu. Dle koncepčních a legislativních materiálů je odnětí svobody považováno za dostatečný trest, který by neměl být během pobytu ve věznici nijak umocňován. Naopak by se měl negativní vliv minimalizovat. Dozorcí považují tento bod vězeňské ideologie za velice problematický. V jejich očích není samotné odnětí svobody žádným výrazným trestem a funkčním se stává až v momentě, kdy se z něj zároveň stane trest a odstrašující příklad pro ostatní. To se v současném českém vězeňství, z pohledu dozorců, neděje, a ani dít nemůže, protože jsou nesprávně nastavena „pravidla hry“ (vězeňská ideologie). To je důvodem, proč se dozorcí od instituce vězení distancují.

Vězení v jejich popisech dále vystupovalo jako prostor, kde dochází k neustálému soupeření o moc mezi jednotlivými skupinami. Dozorcí přitom vyjadřovali neustálý pocit ohrožení, který neodkazoval ani tak k fyzické hrozbě, jako k rizikům podlehnutí manipulaci ze strany odsouzených nebo k hrozbě obvinění ze zneužití pravomoci. Jedním z klíčových rysů zkušenosti těch, jež mají být zárukou hladkého chodu této instituce, se tak paradoxně stává pocit ztráty kontroly. Odsouzení naopak v jejich výpovědích vystupovali jako ti, kteří drží trumfy v podobě nejasných pravidel a diskurzu lidských práv. To je způsobeno proměnou vězeňství, ke které v posledních letech došlo. Patrný je zejména posun od tvrdé represe směrem k výraznému posílení práv odsouzených, což se pojí se snahou o individuální působení a nápravu (jak to deklaruje oficiální vězeňská ideologie) [Vězeňská služba ČR 2006]. Tento posun je v perspektivě dozorců tím faktorem, který zapříčinil rozostření mocenských hranic na úkor dozorců a poskytnul tak skupině odsouzených mocný nástroj pro manipulaci a využívání systému ve svůj prospěch. Dozorcí se tak cítí ohroženi situací, ve které oni svou moc ztrácí a vězni ji naopak nově získávají.

Zkušenost dozorců je tak nejvýrazněji charakterizovaná frustrací nad ztrátou jistoty a jasně definovaných hranic. Rozdíl mezi tím, kdo je hlídán a kdo hlídá, se v jejich očích ztrácí. Všudypřítomný kamerový systém, nejasná pravidla a pocit neustálého ohrožení ze strany odsouzených činí z vězení v očích dozorců novou formu Panoptikonu, jehož mechanismy disciplinace se ale nyní upírají i na ty, kteří v minulosti vystupovali v rolích jejich vykonavatelů. Frustrace přítomná ve výpovědích dozorců je tak rovněž výrazem povzdechu nad ztrátou moci, která ale v modelu vězení tak, jak jej popisovali dozorcí, neproniká těly jednotlivých aktérů, jak předestíral Foucault [2000], ale je přítomná v nejasných pravidlech a všudypřítomné nejistotě.

LUKÁŠ DIRGA je absolventem oboru sociologie na Západočeské univerzitě v Plzni. Ve svém výzkumu se zabývá problematikou vězeňství a sociální deviace.

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ působí jako odborná asistentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a externě spolupracuje s katedrou genderových studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Ve své práci se prostřednictvím kvalitativních metod zaměřuje především na otázky moci, genderu a stárnutí. Dlouhodobě se věnuje rovněž tématům z oblasti sociologie medicíny.

Literatura

- Alford, F. 2000. „What Would It Matter if Everything Foucault Said about Prison Were Wrong? Discipline and Punish after Twenty Years.“ *Theory and Society* 29 (1): 125–146, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1007014831641>.
- Arnold, H., A. Liebling, S. Tait. 2007. „Prison Officers and Prison Culture.“ Pp. 471–496 in Y. Jewkes (ed.). *Handbook on Prison*. Cullompton: Willan Publishing.
- Ashford, B. E., G. E. Kreiner. 1999. „‘How Can You Do It?’: Dirty Work and the Challenge of Constructing a Positive Identity.“ *The Academy of Management Review* 24 (3): 413–434, <http://dx.doi.org/10.2307/259134>.
- Carlen, P., A. Worrall. 2004. *Analysing Women’s Imprisonment*. Portland: Willan Publishing.
- Clemmer, D. 1958. *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- Cressey, D. R. 1961. *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- ČSÚ. 2012. *Česká republika v číslech 2012* [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 7. 1. 2013]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/p/1409-12>.
- Drake, D. H. 2012. *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1057/9781137004833>.
- Ezzy, D. 2002. *Qualitative Analysis*. London: Routledge.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Nakladatelství Dauphin.
- Garland, D. 2001. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.
- Jacobs, J. B., H. G. Retsky. 1975. „Prison Guard.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 4 (1): 8–29, <http://dx.doi.org/10.1177/089124167500400102>.
- Jones, R. S., T. J. Schmid. 2000. *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.
- Karabec, Z. 2001. „K problematice trestání a trestů.“ *Sociologický časopis* 37 (1): 73–87.
- Liebling, A. 2007. „Why Prison Staff Culture Matters.“ Pp. 105–122 in J. M. Byrne, F. S. Taxman, D. C. Hummer (ed.). *The Culture of Prison Violence*. Boston: Allyn and Bacon.
- Liebling, A., D. Price, G. Schefer. 2011. *The Prison Officer*. New York: Willan Publishing.
- Lombardo, L. X. 1981. *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier Science Ltd.
- Nedbálková, K. 2006. *Spoutaná Rozkoš: (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petersilia, J. 2003. *When Prisoners Come Home: Parole and Prisoner Reentry*. Oxford: Oxford University Press.

- Schmid, T. J., R. S. Jones. 1991. „Suspended Identity: Identity Transformation in the Maximum Security Prison.“ *Symbolic Interaction* 14 (4): 415–432, <http://dx.doi.org/10.1525/si.1991.14.4.415>.
- Silberman, M. 1995. *A World of Violence: Corrections in America*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Sykes, G. M. 1966. *Society of Captives: A Study of Maximu Security Prison*. New York: Random House.
- Vězeňská služba ČR. 2005. *Koncepce rozvoje českého vězeňství do roku 2015*. Praha: Vězeňská služba ČR, Generální ředitelství.
- Vězeňská služba ČR. 2006. *Evropská vězeňská pravidla. Doporučení Rec (2006) 2 Výboru ministrů členským státům Rady Evropy k Evropským vězeňským pravidlům. Příloha časopisu České vězeňství č. 1/2006* [online]. [cit. 14. 5. 2013]. Dostupné z: http://vscr.cz/client_data/1/user_files/19/file/PDF/Publikace/Evropsk%C3%A1%20v%C4%9Bze%C5%88sk%C3%A1%20pravidla.pdf.
- Vězeňská služba ČR. 2012a. *Statistická ročenka Vězeňské služby České republiky 2012* [online]. [cit. 15. 5. 2013]. Dostupné z: http://vscr.cz/client_data/1/user_files/19/file/spr%C3%A1vn%C3%AD/statistiky/Statistic%C3%A9%20ro%C4%8Denky/Ro%C4%8Denka%202012.pdf.
- Vězeňská služba ČR. 2012b. „Zacházení s vězňnými osobami.“ *Vězeňská služba České republiky* [online]. [cit. 12. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/o-nas/zakladni-informace-4/zachazeni-s-veznenymi-osobami-6125>.
- Wacquant, L. 2000. „The New ‘Peculiar Institution’: On the Prison as Surrogate Ghetto.“ *Theoretical Criminology* 4 (3): 377–389, <http://dx.doi.org/10.1177/1362480600004003007>.
- Wacquant, L. 2002. „The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration.“ *Ethnography* 3 (4): 371–397, <http://dx.doi.org/10.1177/1466138102003004012>.
- Wacquant, L. 2009a. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. London: Duke University Press.
- Wacquant, L. 2009b. *Prisons of Poverty*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wacquant, L. 2010. „Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare and Social Insecurity.“ *Sociological Forum* 25 (2): 197–220, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1573-7861.2010.01173.x>.
- Welch, M. 2005. *Ironies of Imprisonment*. London: Sage Publications.
- Zimbardo, P. 2005. *Moc a zlo: sociálně psychologický pohled na svět*. Praha: Moraviapress.